

# תוכן העניינים

7	תודות
	<b>מבוא : פיתוח בינלאומי באפריקה</b>
9	רעות ברק וויקס
	<b>הכללה פיננסית והשלכותיה החברתיות</b>
29	מירי סטריאן ורעות ברק וויקס
	<b>קיימות יישומית : תפיסת עולם מאזנת מול תנופת הפיתוח באפריקה</b>
49	בני פירסט
	<b>תשתיות חשמל באפריקה שמדרום לסהרה וקריאת המרחב מעבר לתשתיות</b>
73	ליאורה ביגון
	<b>"למעשה זוהי גישה הוליסטית" : בריאות ופיתוח בטיפול בילדים</b>
97	יתומים ופגיעים במלאווי ענת רוזנטל
	<b>עבודתן של עמותות חינוכיות באפריקה בראי הפדגוגיה הביקורתית :</b>
119	המקרה של הכשרת מורות/ים בבורונדי מניה כגן ורותי ונסקה
	<b>ספורט ופיתוח : אקדמיית הכדורגל של מנדלה מנקודות מבט מקומיות</b>
143	איתמר דובינסקי
	<b>בין זכויות, יכולות ותחושת מסוגלות : נשים מעצימות נשים</b>
167	במרוקו הכפרית גל קרמרסקי
	<b>ממוטבים למובילי שינוי : על פיתוח מבוסס קהילה במצבי פליטות</b>
193	ממושכת בקמפלה, אוגנדה אור מור ודניאלה רויכמן

- קהילות במשבר : דרום סודאן בין סיוע הומניטרי לפיתוח בינלאומי  
והשיח של "עידוד העמידות"  
ליעם אזולאי-יגב  
215
- פיתוח חוף השנהב : משימות ואתגרים בהצעת התכנון של ישראל,  
1963-1960  
נורית השמשוני-יפה וטליה אברמוביץ  
237
- מעבר להצלחה וכישלון : בעקבות תוכניות הפיתוח של ישראל  
בזמביה אחרי העצמאות  
לין שלר ויונתן נ' גז  
257
- ממשל הפיתוח האתיופי — לאן?  
ברוק טשומה  
283
- סיכום  
יונתן נ' גז  
301
- על הכתבות והכותבים  
319

# הכללה פיננסית והשלכותיה החברתיות

מירי סטריאן ורעות ברק וויקס

## מבוא

העשורים האחרונים מראים שהכללה פיננסית היא גורם מאפשר משמעותי עבור התפתחות כלכלית. בשנים האחרונות פותחו התערבויות שונות שמטרתן להנגיש שירותים פיננסיים כגון הלוואות וחשבונות חיסכון, במיוחד לאנשים החיים בעוני. התערבויות כאלה, תחת הכותרת הכללית של "מיקרו-מימון" (microfinance), שואפות להעניק לאנשים החיים בעוני אופציות לאשראי ולחיסכון שישרתו אותם בכל תחום, החל מתשלומים לבית החולים ועד להקמתה של חנות קטנה. אולם, מה הן השלכותיהן החברתיות של התערבויות כאלה? והאם יש באפשרותן להפחית עוני מערכת? פרק זה פותח בהסבר הרציונל שבבסיס התערבויות כאלה ובמיפוי כמה מהאתגרים הרווחים הקשורים להנגשה הפיננסית לאנשים החיים בעוני.

בהמשך מציג הפרק בפני הקוראים מספר פתרונות שהוצעו במהלך ארבעת העשורים האחרונים עבור אתגרים אלה. שני מקרי בוחן ממזרח אפריקה – שנלקחו כל אחד מפרויקט מחקר אחר שערכה כל אחת ממחברות פרק זה – משמשים אותנו כדי לתאר את האתגרים הנוכחיים הקשורים להתפשטותן של אגודות כפריות לחיסכון והלוואה (Village Savings and Loan Associations – VSLA) להלן, קבוצות (VSLA) באזורים עניים. אנו מסיקות שיש קשר הדוק בין תפיסות הנוגעות לפיתוח כלכלי לבין תהליכים חברתיים, וכן שבהיעדר תשומת לב הולמת להשלכותיהן החברתיות של יוזמות המיקרו-מימון, יזמים עלולים לייצר פילוגים חדשים אשר עשויים להגביר את האי-שוויון הכלכלי והחברתי בקרב הקהילות העניות.

## "הכללה פיננסית" ומיקרו-מימון

מעל 80 אחוזים מהאנשים החיים בעוני במדינות הדרום הגלובלי הם מחוסרי גישה לבנקאות רשמית (Demirgüç-Kunt & Klapper, 2012). משמעות הדבר בפועל היא שעליהם להיאבק כדי לחסוך את כספם בבטחה, שחסרה להם גישה לביטוח אישי ושהם נתקלים בקשיים כבואם לבקש הלוואות כדי להקל על

הצריכה שלהם או על מימון פעילותם העסקית. חוסר היכולת לחסוך או לקבל הלוואות עלול להביא לידי פגיעות גבוהה לזעזועי החיים (לדוגמה, במקרה שבו בן משפחה מת או זקוק לטיפול רפואי), במיוחד בקרב אלה החיים בעוני. יש מספר סיבות שביגין מלווים עשויים להימנע מלהלוות כספים לאנשים החיים בעוני במסגרות של מדינות הדרום הגלובלי, והן קשורות לגורמים הבאים: א) פגיעותם הכלכלית הגבוהה, אשר מעלה את הסיכון שלא יצליחו להחזיר את הלוואותיהם; ב) קשייהם של המלווים לפקח על הלווים ולבצע מעקב בסביבה שבה מספרי זהות אישיים הם עניין נדיר; ו-ג) העלויות הניהוליות הגבוהות ביחס להלוואות הקטנות שמבקשים הלווים החיים בעוני (Banerjee & Duffo, 2010). המחסור בשירותים רשמיים אינו מצביע בהכרח על כך שבמסגרות עניות הגישה לשירותים פיננסיים נעדרת לחלוטין. מערכות מסורתיות לחיסכון משותף ולביטוח הדדי קיימות מזה זמן רב (Anderson & Baland, 2002). כך למשל, ניתן לחסוך ולהלוות דרך הסדרי חיסכון סיבוביים ודרך הלוואות אישיות של יחידים. אך אפשרויות אלה הן לרוב יקרות, ומוגבלות ביכולתן לספק מימון גמיש, ולכן מתאימות פחות להשקעות כגון חברות קטנות.

### מיקרו־אשראי: שלבים ראשונים במיקרו־מימון

מיקרו־מימון היא מונח כולל לשירותים פיננסיים כגון הלוואות, שירותי חיסכון וביטוח, המוצעים לאנשים החיים בעוני שהם מחוסרי גישה למערכות של בנקאות רשמית. מכיוון שהמיקרו־מימון עונה על כמה מהאתגרים המוצגים לעיל, בעשורים האחרונים הוא הפך לאחת מצורות ההתערבות למטרות פיתוח אשר זכו לשבחים הרבים ביותר. המיקרו־אשראי (microcredit) הוא צורה ספציפית של מיקרו־מימון שהתפרסמה בציבור הרחב כאשר בנק גראמין<sup>2</sup> ומייסדו מוחמד ינוס זכו בפרס נובל בשנת 2006. המודל הקלאסי של המיקרו־אשראי החל כפריצת דרך בשנות השבעים המוקדמות בבנגלדש על ידי ינוס, באמצעות בנק גראמין שהקים ובאמצעות עמותת BRAC (Building Resources Across Communities)<sup>3</sup>. מודל זה מראה שאנשים החיים בעוני מסוגלים להחזיר הלוואות קטנות, ושאלה

1 אפשר להסביר זאת באופן חלקי כהכנסה המאופיינת באי־יציבות גבוהה, בעיקר בסקטור החקלאי, המהווה נתח ניכר ממחיתן של קהילות עניות רבות. בסקטור זה מזג אוויר עונתי והפכפך חובר למחסור במוצרי ביטוח ומסבך את תהליך ההלוואה.

2 בנק גראמין הוא ארגון מיקרו־מימון ובנק לפיתוח קהילתי, שהוקם בבנגלדש בשנת 1976 על ידי מוחמד ינוס.

3 BRAC היא עמותה ללא כוונות רווח שהוקמה בבנגלדש בשנת 1972 בשם Bangladesh Rehabilitation Assistance Committee ופועלת כיום בשם Building Resources Across Communities ב־12 מדינות דרום גלובלי ברחבי העולם. במידה מסוימת, BRAC היא העמותה הגדולה ביותר בעולם. היא דורגה כעמותה מספר אחת בעולם מספר פעמים, כולל בשנת 2017, על ידי ארגון המדיה NGO Advisor, הממוקם בזנבה ([www.ngoadvisor.net](http://www.ngoadvisor.net); [www.brac.net](http://www.brac.net)).

עשויות לסייע להם לשפר את רמת חייהם (Armendáriz & Murdoch, 2010; Hossain, 1988; Yunus, 1999).

המודל הקלאסי של המיקרו־אשראי מהווה חידוש, בכך שהוא מסתמך על לווים המתארגנים בקבוצות. חברות הקבוצה (ברוב המקרים מדובר בנשים) מסננות את עמיתותיהן הלוות ומפקחות עליהן, כתנאי מקדים להצטרפותן. בעבור המלווה, הדבר מפחית עלויות אדמיניסטרטיביות משמעותיות ולפיכך מאפשר חלוקה של הלוואות קטנות. יתרה מזו, הלחץ החברתי מבטיח שחברת הקבוצה תתאמץ להחזיר את הלוואותיה, שאם לא כן — ייפגע שמה הטוב בתוך הקבוצה ובקהילה הרחבה. מאפיין זה ידוע בשם "עירבון חברתי" (social collateral). התוצאה היא שיעור גבוה של החזרי הלוואות, ההופך את מפעל המיקרו־אשראי לבר קיימא. לעיתים קבוצות משתמשות גם בחבות משותפת (joint liability), כלומר, החברים אחראים זה על הלוואותיו של זה וכך מופחת סיכון נוסף של המלווים, שכן הדבר מבטיח שההלוואה תוחזר.

### ביקורת על המיקרו־אשראי

למרות ההתלהבות הנרחבת ביחס למיקרו־אשראי ככלי להפחתת העוני, במהלך השנים האחרונות הולכים ומתגלים חסרונותיו. אפשר לסווג את הביקורת על המיקרו־אשראי לקטגוריות הבאות: א) הטלת ספק לגבי הפוטנציאל שלו לקדם יזמות; ב) ביקורת המתמקדת בהיבטיו החברתיים ובהשלכותיו החברתיות; ו-ג) הטלת ספק באשר לפוטנציאל שלו להפחית עוני או לצמצם אותו. המיקרו־אשראי שווך ככלי הנותן דרור לפוטנציאל היזמות בבני האדם, בכך שהוא מספק להם הלוואות קטנות למטרות אלה, אך ממצאים אמפיריים מאתגרים את הטיעון הזה בכמה רמות. ראשית, כלכלנים ביקרו את המודל הקלאסי הכולל חבות משותפת באמירה שאין הוא מקדם יזמות. זאת מכיוון שכאשר יזמים ערבים זה להלוואתו של זה, הם מעדיפים שחבריהם לקבוצה ייטלו סיכון יזמי נמוך, כדי למזער את הסיכון לכישלון עסקי (Bateman & Chang, 2009). הדבר מקשה על מימון רעיונות עסקיים רווחיים יותר באמצעות המיקרו־אשראי. תובנה זו הובילה מוסדות מיקרו־מימון רבים, כולל בנק גראמין, לנטוש את שיטת החבות המשותפת ולשמר גורמים אחרים במבנה הקבוצה (de Quidt, Fetzer, & Ghatak, 2016; Grameen Bank, 2013). שנית, בפועל נתקל המיקרו־אשראי באתגרים בקידום יזמות בקרב אנשים החיים בעוני, מפני שרוח היזמות אינה שורה על כל אדם ומפני שבלי השכלה והכשרה מספקות, מעטים מסוגלים להשקיע את הלוואות המיקרו־אשראי בהצלחה (Banerjee, Dufflo, Glennerster, & Kinnan, 2015).

ביקורות וספקות נוספים נוגעים להשפעתו החברתית של המיקרו־אשראי. באופן ספציפי, הודגם כי החבות המשותפת ואלמנטים של עירבון חברתי

הרווחים במיקרו-מימון משפיעים באופן שלילי על יחסי הגומלין החברתיים. עירבון חברתי יוצר לחץ חברתי על חברי הקבוצה, מעבר לאינטראקציה הכספית גרידא; ותהליך הבחירה-העצמית של חברים לתוך קבוצות עשוי להוסיף מתח בקהילה נתונה (Ghatak, 2000). בהתבסס על האבחנה שלנשים יש גישה פורמלית מופחתת לאשראי לעומת גברים, ובהסתמך על האמונה שנשים מסוגלות להשיג תוצאות חיוביות רבות וארוכות טווח יותר במשק ביתן, תוכניות המיקרו-מימון מופנות לנשים ומקדמות העצמה נשית. אולם, במקרים מסוימים מעמדן של הנשים בחברה ובמשק הבית דווקא הורע בשל השתתפותן בתוכניות המיקרו-אשראי. זאת, בשל הצורך לאזן בין אחריותן על העסק לבין אחריותן על הבית, או במקרים שבהם אילצו אותן לקחת הלוואות למען אחרים, ובמקרים שבהם בני הבית התנגדו להשתתפותן בקבוצות.<sup>4</sup>

גם יכולתן של תוכניות המיקרו-אשראי לצמצם עוני מוטלת בספק. אבהיג'יט באנרג'י ועמיתותיו (Banerjee et al., 2015), מצאו כי בקרב לוי מיקרו-אשראי בהודו, נצפו תשואות חיוביות להשקעות במסגרת הלוואות המיקרו-אשראי בעיקר בקרב העסקים הרווחיים והמבוססים ביותר ולא בקרב עסקיהם של הלוויים הממוצעים. בעוד שמספר מחקרים מראים שיפור ברמות ההכנסה של המשתתפים (McNelly & Dunford, 1998; Montgomery & Weiss, 2011), אחרים לא הראו שיפור משמעותי ברמות הצריכה (Banerjee et al., 2015). בתחום ההשכלה והבריאות, נטליה הלווט מראה (Holvoet, 2004), שלהשתתפות במיקרו-מימון יש השפעה חיובית על רמות ההשכלה היסודית. זאת, בעוד שעבודתם של חוקרים אחרים (Augsburg, de Haas, Harmgart, & Meghir, 2012; Maldonado & González-Vega, 2008) מציגה תמונה מורכבת יותר, שלפיה ההשתתפות בפעילויות רווחיות חדשות מקושרת עם צמצום ההגעה לבית הספר וההרשמה ללימודים, כנראה בשל הצורך ההולך וגובר בעבודת ילדים במשק הבית או בעסק המשפחתי.

שאלה העולה באופן טבעי מדיון זה נוגעת לאפשרות יכולתו של המיקרו-מימון להושיט סיוע יזום לנשים החיים בעוני: האם המיקרו-מימון מסוגל להגיע אל העניים שבעניים? החלק הרביעי בפרק זה ישפוך אור נוסף על הסוגיה באמצעות שני מקרי בוחן. אך קודם לכן, בחלק השלישי להלן, נציג סוג מסוים של מוסד מיקרו-מימון, העומד במרכזם של מקרי הבוחן הללו.

## מיקרו־מימון מעבר למיקרו־אשראי: האם קבוצות VSLA עשויות להוות פתרון?

לאור התפשטותה של הביקורת נגד המיקרו־אשראי ונגד מתן ההלוואות לעניים, ארגונים רבים כללו גם שירותי חיסכון תחת גגו הרחב של המיקרו־מימון. חסכונות הם מקור להשקעה שעשוי לאפשר צריכה קבועה לאורך זמן ולסייע בשיפור העמידות בפני זעזועים. הקונספט של האגודות הכפריות לחיסכון והלוואה (Village Savings and Loan Associations—VSLA), עשוי לענות על כמה מן האתגרים העומדים בפני המיקרו־אשראי בכל הנוגע להושטת סיוע יזום לעניים. בהסתמך על חסכונותיהם של חברי הקבוצה בלבד, ועל פני הסתמכות על אשראי ממקורות חיצוניים, חברי קבוצות VSLA מקבלים תשואה על חסכונותיהם ומורשים להשתמש בהלוואות למטרות שונות.

מנגנון ה־VSLA הוצג לראשונה כמתודולוגיה להכללה פיננסית (financial inclusion) בשנת 1991, על ידי ארגון Care International בניגריה, ומאז השתמשו בו עמותות שונות במדינות רבות. בדומה למיקרו־אשראי, VSLA מבוסס על המבנה הקבוצתי ומביא למרכז הבמה את יחסי הגומלין שבין חברי הקבוצה. לפיכך, שמה הטוב של אישה כבת קהילה חרוצה ואמינה הוא זה שחורף את הדין בנוגע ליכולתה להצטרף לקבוצות ולהישאר בתוכן. מוערך כי יותר מ־15 מיליון אנשים משתתפים בקבוצות VSLA ברחבי העולם.<sup>5</sup> בעוד שקבוצות רבות כוללות הן גברים והן נשים, רוב חברי הקבוצות הן נשים.

בניגוד לצורות אחרות של המיקרו־מימון, קבוצות VSLA פועלות לרוב ללא תלות בבנקאות או במוסדות המיקרו־מימון. הקבוצות מאורגנות על ידי הציבור תחת הדרכתן של עמותות, אך מונהגות על ידי ועדות הנהגה שנבחרו על ידי חברי הקבוצה. ועדות אלה אחראיות על הניהול הפיננסי, הכולל איסוף חסכונות, חלוקת הלוואות ואכיפה בנושא החזרי הלוואות. חוקרים מונים את מאפייניהן העיקריים של קבוצות VSLA (Allen & Panetta, 2010; Ksoll, Lilleør, Lønberg, & Rasmussen, 2016):

1. פעילות המבוססת על משאבי הקהילה ללא מימון נוסף מעמותות, בנקים או גורמים אחרים.
2. שילוב של שירותי חיסכון עם שירותי הלוואה: החברים מתחילים בכך שהם חוסכים, ולאחר הגעתם לסף חיסכון מסוים, הם רשאים לקבל הלוואות.

5 ארגון VSL Associates, שאינו כולל את כל השחקנים המקדמים את פרקטיקות ה־VSLA בתחום, דיווח על 14 מיליון משתתפים בשנת 2017 (www.vsla.net). לפי ההערכות של SEEP באותה שנה, המספר עשוי להיות גבוה פי שלושה.

3. תשלומי ריבית על ההלוואות המשולמות על ידי החברים (בתוספת קנסות ועמלות) מספקים תשואות עבור המשתתפים, וכך הם מרוויחים מחסכונותיהם. הדבר יוצר תמריץ קבוצתי לדחוק במשתתפים לקחת הלוואות, מפני שריבית גדולה יותר מיתרגמת לרווח גדול יותר עבור חברי הקבוצה.
4. כל הפסד הנובע מכך שהלוואות לא הוחזרו נישא על ידי הקבוצה עצמה ומיתרגם להפסד אישי בחסכונותיהם של החברים.
5. בדרך כלל, החברים בקבוצה בוחרים במוסדות ובכללים לניהול קבוצתם, ומנהיגי הקבוצה נבחרים מדי שנה.

קבוצות VSLA מציעות אלטרנטיבה משמעותית לצורות אחרות של שירותים פיננסיים, כולל בנקים ומוסדות מיקרו-מימון. זאת מכיוון שאפשר להקים אותן בכל אזור, אף מרוחק ועני, בעלות נמוכה לעמותה התומכת בהן. עם זאת, עולות שאלות חשובות לגבי יכולתו של מנגנון ה-VSLA להפחית את העוני. האם חסכונות והלוואות קטנות מסוגלים לשלוף יחידים ומשקי בית מן העוני? את הדין בנושא בספרות המחקרית אפשר לסווג לשתי שאלות רחבות. השאלה הראשונה מתייחסת לקשר בין הכללה פיננסית לבין צמצום עוני – האם באפשרותן של קבוצות VSLA לשפר את פרנסתם של החברים ולהגביר את העמידות שלהם בפני זעזועים? והשנייה – האם תוכניות VSLA מסוגלות להגיע לאוכלוסייה הענייה ביותר בחברה? האם העובדה שלעומת צורות אחרות של המיקרו-מימון, מנגנון ה-VSLA הוא פשוט יחסית, קל לשכפול ומבוסס על נכסים מקומיים, מגבירה את יכולתו לפעול בקרב אוכלוסיות החיות בעוני חריף?

מנגנון ה-VSLA עשוי להפחית את העוני במספר אופנים. ראשית, כל עוד לחברי הקבוצה יש גישה להלוואות חירום בזמני מצוקה (לדוגמה, חשבונות בתי חולים), פוחת הסיכון שיהיה עליהם למכור חיות משק או נכסים אחרים כאמצעי מימון; שנית, כשהחסכונות מצטברים או כשההלוואות מושקעות למטרות "פיתוח" – כולל השקעות בתשומות חקלאיות, השכלה, הרחבתם של עסקים קטנים וכו' – הדבר עשוי לשפר את רווחתם של החברים, הן בטווח הקצר והן בטווח הארוך; שלישית, בדומה לתוכניות מיקרו-מימון אחרות, רבות מתוכניות VSLA נתמכות על ידי עמותות המספקות סל שירותים – הכולל חינוך, בניית יכולות ארגוניות וייעוץ בנוגע לתפוקה חקלאית או לניהול עסקים – העשוי להביא תועלת למשתתפים; ורביעית, דרך תוכניות VSLA יכולים המשתתפים להדק את קשריהם עם ממשלות מקומיות, עם בנקים, עם עמותות ועם גורמים אחרים. הדבר מעניק לקהילות מקומיות ערוצים להבעת צורכיהן, דבר אשר עשוי להוביל לשיפור התשתיות והשירותים הציבוריים.

מה נוכל ללמוד מהמחקר לגבי יכולתן של תוכניות VSLA להקל על העוני? הסקירה הבאה מראה כי הן עשויות לשפר את הביטחון התזונתי במשקי בית



ואת העמידות בפני זעזועים כלכליים באופן כללי, אולם השפעתן על ההכנסות של משק הבית ועל רמות הצריכה, ההשכלה והבריאות היא שונה בתרחישים שונים. במטא-אנליזה רחבת היקף שנערכה לאחרונה, נינה שטיינרט ושותפותיה (Steinert et al., 2017), בוחנות את השפעתן של התערבויות מבוססות-חיסכון על הפחתת העוני. התערבויות מבוססות-חיסכון הן תוכניות המציעות גישה לשירותי חיסכון, בין אם פורמלית דרך בנקים ובין אם דרך קבוצות חיסכון או תוכניות המלמדות אנשים החיים בעוני על שיטות החיסכון השונות. בניתוח הממצאים של 27 מחקרים כאלה שבוצעו ברחבי אפריקה, מוצאות המחברות השפעה קטנה אך חיובית של התערבויות אלה על הפחתת העוני, בייחוד בהגברת הביטחון התזונתי ורמות הצריכה ובקבלת תשואות גבוהות יותר מעסקים משפחתיים. עם זאת, הן אינן מוצאות השפעה משמעותית על נכסי משק הבית ועל איכות הדיור, ההשכלה או הבריאות.

בהערכה רחבת היקף בנושא השפעתן של קבוצות VSLA הפועלות במלאווי, בגאנה ובאוגנדה, דין קרלן ושותפיו (Karlán et al., 2012) מוצאים תוצאות חיוביות בנוגע לחסכוניותהן של נשים ולסבירות שהן יקימו עסקים. עם זאת, הם אינם מוצאים השפעה משמעותית על צריכת המזון או על ההוצאות הכוללות, וברומה לשטיינרט ושותפותיה (Steinert et al., 2017), אין הם מוצאים השפעה על כמות הכסף שהשקיעו משקי בית בהשכלה. באשר לשאלה כיצד קבוצות VSLA מסייעות למשקי בית בהתמודדות עם זעזועים, מראה ניחיל צ'קמה (Chakma, 2013), כי קבוצות חיסכון במלאווי מצמצמות את השימוש באסטרטגיות התמודדות מסוכנות – כגון מכירת נכסים או הפחתה של צריכת המזון – ובכך הן משרות את עמידותם הכוללת של אנשים החיים בעוני. קרלן ושותפיו סותרים במידה מסוימת את הממצאים הללו, מכיוון שלא מצאו במלאווי, בגאנה ובאוגנדה כל השפעה של החברות בקבוצות VSLA על תדירותם הכוללת של הזעזועים, ולא מצאו השפעה חיובית שלה על הפרנסה במקרים של זעזוע (Karlán et al., 2012). בעניין השאלה השנייה, לגבי יכולתם של VSLAs להושיט עזרה יזומה לאנשים החיים בעוני חריף, התמונה ברורה יותר. ניכר שבאופן כללי, למרות פעילותן באזורים מוכי עוני, תוכניות VSLA מתקשות להגיע לאוכלוסייה הענייה ביותר. במחקר השוואתי, מדליין הירשלנד ושותפיה (Hirschland, Chao-Bérouff, Harper, & Lee, 2008) אומדים את היקף שירותי הסיוע היוזם של מספר מוסדות הנמצאים בבעלותם של חבריהם (Member-Owned Institutions—MOI) ברחבי העולם – כולל קבוצות VSLA בניגריה, קבוצות לעזרה עצמית (Self Help Groups—SHGs) בהודו, וקואופרטיבים של חיסכון ואשראי (Savings and Credit Cooperatives—SACCO) במקסיקו. המחברים מציינים שהיקפם של שירותי הסיוע היוזם של המוסדות הללו לאזורים מרוחקים הוא רחב באופן ניכר מזה של מוסדות פיננסיים אחרים, כולל מוסדות המיקרו-מימון. במקרים מסוימים,

בשל מטרתם החברתית, מוסדות אלה מוקמים ומנוהלים על ידי קהילות מקומיות וכפרים באזורים מרוחקים. מכיוון שרוב האוכלוסייה הכפרית חיה בעוני, ברי כי ארגונים כגון VSLA משרתים בעיקר אוכלוסיות עניות שמתקיימות מאמצעים מוגבלים בתוך מציאות פגיעה.

עם זאת, מספר מחקרים מוצאים עדויות לכך שקיים תהליך בחירה חיובי בהקשר של הצטרפות לקבוצות VSLA. במילים אחרות, מצבם של אלה הבוחרים להצטרף או המורשים להצטרף לקבוצות הוא מראש טוב יותר מזה של כלל האוכלוסייה. לדוגמה, הערכה בהיקף רחב של קבוצות חיסכון במאלי (BARA, 2013), הראתה שנשים שהצטרפו לקבוצות היו מעט מבוגרות יותר, הגיעו ממשקי בית שהיו גדולים ועשירים יותר (בהתאם למדד הצריכה של כל משק בית לנפש), והפגינו יותר רוח יזמית מאלה שלא היו חברים בקבוצות (non-members, ולהלן – לא-חברים). לנשים שהצטרפו בשלב מוקדם היו גם רשתות חברתיות חזקות וניסיון בלקיחת הלוואות. בדומה לכך, מחקר שנערך במלאוי (Lønborg & Rasmussen, 2014) מראה כי שיעורם של חברי קבוצות VSLA שהחיים מתחת לקו העוני היה נמוך משיעורם באוכלוסייה הכללית ויכולתם לחסוך עוד לפני הצטרפותם לקבוצה הייתה גבוהה מזו של הלא-חברים. בעוד שממצאים אלה עשויים להיות מוסברים על ידי סיבתיות הפוכה (החברות ב-VSLA משפרת את תנאי המחיה של החברים ומפחיתה את העוני), המחקרים מראים שמיצובם החברתי של אלה שהצטרפו לקבוצות החיסכון היה מבוסס יותר ושהיה להם פוטנציאל רב יותר לצבור הון עוד לפני שהצטרפו לקבוצות.

אלפרדו בורלנדרו ואנדראה קנדיו (Burlando & Canidio, 2017) מציעים נקודת מבט מעניינת על מידת יכולתן של תוכניות VSLA לתרום להפחתת העוני, על ידי מענה על צורכיהן הפיננסיים של האוכלוסיות העניות ביותר בחברה. לפיהם, חברי קבוצה פגיעים תורמים במידה פחותה למאגר המשאבים הכללי, מכיוון שהם חוסכים פחות ולוקחים הלוואות קטנות ומועטות יותר ולפיכך מחזירים לקבוצה תשלומי ריבית נמוכים יותר. פעילותן של קבוצות VSLA מתבססת באופן בלעדי על משאביהם של חבריהן, לכן כאשר לחברים יש יכולת מועטה לחסוך ולשלם את תעריפי הריבית על ההלוואות, התשואה הכללית של הקבוצה מוגבלת. נוסף על כך, במקרים רבים חברי קהילה עשירים יותר אינם מעוניינים להצטרף לקבוצות VSLA מכיוון שהם חשים שההשקעה הנדרשת בחברות בקבוצה (זמן ומשאבים אישיים) תפיק תשואה כספית בלתי מספקת.

לסיכום, קבוצות VSLA נוצרו כתבנית להכללה פיננסית המסוגלת להגיע אל אוכלוסיות ואל אזורים עניים ומרוחקים. בעוד שהתוצאות האמפיריות מציגות עדויות מעודדות יחסית בנוגע ליכולתן להפחית את העוני, לעיתים קרובות הגישה לקבוצה תלויה ברשתות החברתיות וביכולת הפיננסית הראשונית של החברים, דבר אשר מדיר את העניים שבעניים.

## מקרי בוחן: VSLAs במזרח אפריקה

כדי לחקור לעומקן שאלות הנוגעות למתן שירותים של סיוע יזום והכללה בתוך קבוצות VSLA, פרק זה מציג שני מקרי בוחן שנחקרו על ידי הכותבות. מקרה הבוחן מאת רעות ברק וויקס חוקר את ההיבטים החברתיים של ההדרה ושופך אור על השפעתן של תוכניות VSLA על הקהילה. מחקרה מראה שכניסתן של תוכניות אלה לתוך קהילות משפיעה באופן משמעותי על הקשרים החברתיים ועל הרשתות החברתיות. לא זו בלבד שחברי קהילה המודרים מקבוצות VSLA מאבדים גישה למימון, הם אף מסתכנים בהדרה חברתית משמעותית. לאור זאת מבקש הפרק הנוכחי להציג דרך שבה אפשר להפוך קבוצות VSLA למכלילות יותר עבור תת-קבוצות פגיעות. לפיכך, מחקרם של מירי סטריאן ועמיתיה, אריקה דסראנו ומונשי סולאימן, בוחן מבני הנהגה של קבוצות VSLA (Deserranno, Stryjan, & Sulaiman, 2017). מחקרם גילה כי האופן שבו מונהגות הקבוצות משפיע על הכללה של הקבוצה ועל ההדרה ממנה. מכיוון שעמותות הן אלה המדריכות את הקהילות לגבי הדרכים להקמת הקבוצות, הדרכתן ביחס למבני הנהגה עשויה להשפיע על יכולתן של VSLAs להגיע אל העניים ביותר.

מאפייניהם החברתיים של שירותי ה-VSLA בתחום הסיוע היזום לעניים כפי שהוצג לעיל, הספרות המחקרית הקיימת בנושא מראה כי העניים והפגיעים ביותר בקהילות עלולים להיות מודרים מקבוצות VSLA. המחקר שהובילה רעות ברק וויקס מציג את השפעותיה הקהילתיות והחברתיות של הדרה כזו וטוען שאין לתפוס את קבוצות ה-VSLA כתשתיות פיננסיות בלבד. המחקר מבוסס על מידע שנאסף באמצעות שאלונים איכותניים, עם סך של 32 קבוצות VSLA העובדות עם אחת מתוך חמש עמותות כלל-ארציות ובינלאומיות, שפעלו ברואנדה ובאוגנדה נכון לשנת 2016.<sup>6</sup> באופן כללי, מידע נאסף בראיונות עם 119 חברים בקבוצות

6 העמותות הן: World Relief – ארגון דתי בינלאומי הפועל ברואנדה מאז 1994. התערבותיו כוללות פרויקטים הקשורים לחקלאות ולהתפתחות הילד, תוכניות בנושא בריאות מינית ורבייתית ותוכניות מיקרו-מימון המוכרות בשם Savings for Life, המנוהלות על ידי מתנדבי כנסייה; Health Poverty Action (HPA) הוא ארגון בינלאומי הפועל בנושאים הקשורים לנשים, לבריאות ולחינוך באמצעות בניית יכולות ארגוניות, פיתוח מנהיגות וחדשנות. בעבודתו עם צוותי Care International, מכשיר HPA ראשי מועדונים להקים ולנהל קבוצות VSLA: Community Connector הוא ארגון הממומן על ידי USAID, המקבץ יחידו חמישה ארגונים באוגנדה, כולל FHI360 ו-BRAC. בפרויקט של חמש שנים, הוציא הארגון לפועל התערבויות בחקלאות, בביטחון תזונתי, בחברואה, בהתפתחות הילד ובחדשנות – עבור קבוצות המשתמשות בפרקטיקת VSLA במסגרת הפרויקט המתקיים באוגנדה הכפרית; Actogether Uganda הוא ארגון הממוקם בקמפלה, העובד עם National Slum Dwellers Federation of Uganda כדי לשפר את נאיא המחיה ואת האפשרויות הכלכליות של תושבי שכונות עוני באמצעות מתן מחסה, מים והכללה פיננסית. Actogether מסייע בארגון של קבוצות חיסכון ומעניק תרומות לפרויקטים קהילתיים; Little Light Uganda הוא ארגון הממוקם בקמפלה הפועל בתחום החינוך, הבריאות והעצמה הכלכלית של נשים ושל ילדים החיים בשכונת העוני נאמוונגו (Namuwongo) בקמפלה, באמצעות VSLA נוסף להתערבויות אחרות.

VSLA, עם 65 לא-חברים בקבוצות אך חיים בסמוך להן (non-members), וכן עם 40 מנהיגים מסורתיים (כולל מנהיגים פוליטיים, דתיים וקהילתיים), אשר קהילותיהם קשורות לקבוצות. כדי להבין את השפעתה החברתית של ההדרה מקבוצות ה-VSLA, בחן המחקר הן את היחס כלפי הלא-חברים והן את עדותם של הלא-חברים על האופן שבו הושפעו מההדרה.

ראשית, כדי להבין את היחס כלפי הלא-חברים, נשאלו המרואיינים מדוע בני קהילה אינם מצטרפים לקבוצות. הממצאים מוצגים בטבלה 1 להלן. בעוד שעוני מוצג על ידי המרואיינים כסיבה משמעותית לאי-חברות (דבר המהדהד חלק מהספרות המחקרית שנידונה לעיל), הממצאים המוצגים בטבלה רומזים שעוני כספי אינו הסיבה היחידה (או אף המרכזית) לכך שחלק מהאנשים נותרים מחוץ לקבוצות. כאשר נשאלו מדוע אנשים מסוימים אינם מצטרפים, חברי VSLA רבים הצביעו על סיבות אישיותיות: חוסר יכולתם להשתלב במסגרות קבוצתיות, חוסר רצונם להתערות חברתית, או באופן כללי – אופיים השלילי.

תמונה מעניינת ביותר עולה מראיונותיהם של הלא-חברים. ראשית, הלא-חברים נשאלו מדוע הם עצמם אינם מצטרפים לקבוצות VSLA, ובשלב מאוחר יותר בראיונות נשאלו מדוע לדעתם אחרים אינם מצטרפים לקבוצות. כשתיארו את סיבותיהם האישיות לאי-הצטרפותם, הלא-חברים שמו דגש על העוני, על נסיבות כלליות (איחרו להרשמה, גרים באזור מרוחק וכדומה) ועל חוסר שביעות רצונם ממנגנון ה-VSLA כספק של שירותים פיננסיים. עם זאת, כאשר נשאלו מדוע אחרים אינם מצטרפים לקבוצות, הסבריהם היו שונים בתכלית. ביותר מ-30 אחוזים מההצהרות, הלא-חברים אמרו שהאחרים לא הצטרפו בשל אופיים השלילי (כולל "לא מתאימים למסגרות קבוצתיות", "לא מתערים חברתית" ובעלי אופי שלילי כללי).

טבלה 1: סיבות לאי-חברות (%) (ההצהרות)

סיבותיהם של הלא-חברים לאי-הצטרפות לפי הצהרותיהם	תפיסות לגבי לא-חברים לפי הצהרות של חברים	תפיסות לגבי לא-חברים לפי הצהרות של חברים	
26%	31%	33%	עניים
	10%	13%	לא מתאימים למסגרות קבוצתיות
	6%	6%	לא מתערים חברתית
22%	27%	12%	לא מעוניינים בסידור הפיננסי הזה
25%	4%		נסיבות כלליות
	6%	18%	שליליים באופן כללי (שיכורים, עניים...)
3%	7%	5%	עשירים
4%	4%	8%	נסיבות הקשורות בגיל/במשפחה (הורה זקן/יחידי)
3%	4%	5%	אי-הסכמה במשק הבית
17%			תפיסה שלילית של קבוצות בשל גורמים חברתיים

התשובות המוצגות בטבלה לעיל חושפות דעות קדומות כלפי אלה שאינם מצטרפים לקבוצות – הן בקרב חברי הקבוצות והן בקרב הלא-חברים עצמם. במרבית המקרים הם נתפסים כמנוודים וכאנשים שאינם ראויים לאמון. הדבר מראה שהדרה פיננסית עשויה להביא להדרה חברתית, שכן החברה תופסת באופן שלילי את מי שאין ביכולתו להצטרף לקבוצות. הבנה זו משתקפת בממצאים המוצגים להלן. כדי להבין את השפעתה של ההדרה מן הקבוצות, נשאלו הלא-חברים כיצד אי-חברותם בקבוצות השפיעה על חייהם בקהילה. 40% מההצהרות קשורות לתחושות של בדידות ושל זרות, ו-36% מההצהרות האחרות התייחסו לאי-יכולתם להפיק תועלת משירותים פיננסיים ומשירותים אחרים שמספקת הקבוצה. הלא-חברים הדגישו שכעת הם מתקשים יותר מבעבר לקבל סיוע מחברי הקבוצה, והדבר תלוי בנכונותם האישית של חברי הקבוצה לסייע. ההצהרות שלהלן מסבירות את המצב:

לא-חבר #53 (רואנדה): "כי הם יודעים שאני לא בקבוצת מיקרו-מימון, לכן אני לא יכול להרשות לעצמי להשיב להם בסיוע דומה".  
 לא-חבר #3 (אוגנדה): "קל יותר לגשת למישהו מחוץ לקבוצה מאשר לגשת לחבר קבוצה. אפילו אנשים שנהגו לעזור לפני שהקבוצות נוצרו לא יכולים לעזור לי עכשיו, כי אני לא חבר".

הצהרות אלה מראות כי חברי הקבוצות, המפתחים את קשריהם החברתיים בתוך הקבוצות ומפתחים קשרי הדדיות עם חברי הקבוצה האחרים, נעשים בהדרגה זמינים פחות לתמיכה בלא-חברים. לעיתים קרובות, חברי הקבוצה בוחרים לבלות את זמנם עם חברי קבוצה אחרים, בוחרים לבקש סיוע (רגשי, כספי או אחר) מחברי קבוצה אחרים או ממנהיגי הקבוצה וחשים שייכות עזה לקבוצה. כאשר נתינה ותמיכה הדדיות משויכות לחברות בקבוצה, הלא-חברים עלולים לאבד את קשריהם עם חברי הקבוצה ואת תמיכתם. כפי שלא-חבר וחבר בקבוצה אומרים בבהירות:

לא-חבר #61 (רואנדה): "אתה יכול לרכוש או לאבד את חבריך בגלל האמון שהם נותנים כך בהסתמך על יכולותיך הכספיות".  
 חבר #8 (World Relief, רואנדה): "עבודה משותפת עם אחרים תעזור לי לפתח רעיונות עסקיים וגם ולהרחיב את קשריי החברתיים עם אנשים בכפר שלי. בקהילה שבה חלק מהאנשים לא נבחרים להיות חברים בקבוצות, זה יוצר קונפליקט כי זו אמירה שמזלזלים בהם בכפר".

וכפי שמנהיג קהילתי מצהיר:

מנהיג פוליטי #2 (אוגנדה): "קל יותר (לחברי קבוצה) לתת אמון בחברי קבוצה ולבקש מהם עזרה. הלא-חברים מגיעים למצב שבו הם מחפשים בנרות אנשים שיפתרו את הבעיה שלהם בתשלום. אבל לפני שהקבוצות נוצרו, יכולת לבקש עזרה מהאדם שלידיך בקלות. עכשיו אתה סומך על חברי הקבוצה בלבד".

כך, מרואיינים מכל העמדות אמרו שיצירת קבוצת ה-VSLA השפיעה על הקשרים החברתיים בקהילה. הקמה של קבוצה שבה חבריה חשים סולידריות מובהקת ואחדות עשויה, במקרים רבים, ליצור קונפליקטים ומתחים ולשנות מצבים חברתיים קיימים. המתחים עולים הן בשל היווצרותם של קשרים חברתיים חדשים והן מפני שחוסר השוויון הכלכלי מתרחב, בעוד שמצבם הכלכלי של חברי קבוצות ה-VSLA משתפר לאורך זמן. הצהרות נוספות של חברים ושל לא-חברים תומכות באמירה זו:

לא-חבר #2 (אוגנדה): "אני מרגיש כמו אורח בכפר שלי-עצמי כי אני לא שייך לאף קבוצה, בעוד שרוב האנשים משתייכים לכמה קבוצות חיסכון והם עושים דברים יחד, אז אני מרגיש שנותרתי בחוץ. לפעמים

אני מסתכל על מפגשי הקבוצה מרחוק [...] אני מרגיש שנותרתי בחוץ ושאינ לי מידע על הרבה דברים שקורים בכפר שלי".  
 חבר #68 (Little Light, אוגנדה): "בקהילה, אנשים עשויים לקנא בהתפתחותו של חבר בקבוצת חיסכון וכתוצאה מכך הם שונאים את החבר הזה".

הממצאים הללו מציגים את השינוי החברתי המתקיים בד בבד עם היווצרותן של קבוצות ה-VSLA. חשיבות השאלה בנושא הושטת סיוע יזום לאנשים החיים בעוני אינה ניכרת רק ביחס להכללתם הפיננסית של חברי הקהילה העניים ביותר, אלא גם ביחס לכך שקבוצות ה-VSLA הופכות למרכזים של אינטראקציה חברתית, נוסף על היותן ספקיות של שירותים פיננסיים. יתרה מזו, הקשר בין הדחיקה לשוליים החברתיים והפיננסיים לבין הגישה לקבוצה הוא דו-כיווני. לא זו בלבד שהעניים כספית או בני הקהילה הפחות מקושרים חברתית מודרים מקבוצות, עצם הדרתם מהקבוצה מצמידה להם סטיגמה נוספת. לאי-חברות עשויה להיות השפעה חברתית שלילית, כי הנותרים מחוץ לקבוצות מסתכנים באיבוד הרשת החברתית שלהם והם חשים מבודדים מקהילותיהם. לפיכך, יכולתה של הקבוצה להגיע אל האנשים החלשים בחברה — בין אם בשל עוני כספי, הדרה חברתית או שניהם גם יחד — קובעת את טבע קשריהם העתידיים עם אחרים בקהילתם.

הדבר רלוונטי בכל הנוגע לפיתוחי מדיניות, במיוחד מפני שמספר הולך וגדל של עמותות מקשרות בין מתן השירותים (כגון תשומות חקלאיות, הכשרה וחינוך, חיסונים או רפואה ציבורית) עם פעילות בקבוצות של VSLA. קבוצות VSLA הפכו בהדרגה למרכזים לאינטראקציה כלכלית וחברתית והן מתפקדות גם כערוצי מידע. באופנים רבים, קבוצות אלה הפכו לקהילות חדשות, שנתפסות כטובות יותר מאחרות ואשר משפיעות על קשריהם החברתיים הכלליים של חבריהן. לאור זאת, המחקר המוצג להלן בוחן את תפקידן הפוטנציאלי של העמותות בשיפור יכולות ההכללה של קבוצות VSLA עבור כל חלקיה של החברה.

#### מתן שירותי סיוע יזום לעניים דרך הנהגת ה-VSLA

יחד עם עמיתיה לכתובה, אריקה דסראנו ומונשי סולאימן, מירי סטריאן בוחנת את המידה שבה מבני ההנהגה והליכי ההצבעה בקבוצות VSLA משפיעים על מתן שירותי הסיוע היזום של הקבוצות (Deserranno, Stryjan, & Sulaiman, 2017). באופן מפתיע, למרות שמתן שירותים במסגרות קבוצתיות נחקר היטב ומשפיע על אנשים רבים ברחבי העולם, הנהגת הקבוצות היא תחום שלא נחקר באופן מספק בכלכלה ובמדעי החברה הכמותיים. הקשרו הרחב של הפרויקט הנחקר הוא תוכנית של קבוצות VSLA שהושקה על ידי עמותת BRAC (Building Resources Across Communities) באוגנדה הכפרית. בתוכנית זו, הקבוצות מונהגות על ידי

ועדה נבחרת, הקובעת את סוג החברים שיש לתעדף בקבוצה. המחקר בחן כיצד שיטת ההיבחרות לוועדות משפיעה על תוצאות הבחירה, וכיצד משפיע הדבר על פעילותה של הקבוצה.

המחקר התקיים באזור קאראמוג'ה (Karamoja) בצפון מזרח אוגנדה. מסורתית, מחייתם של תושבי האזור התבססה על שילוב של חקלאות עם גידול מקנה או על גידול מקנה באופן בלעדי. אולם, אפשרויות מחיה אלה נפגעו בעשורים האחרונים, ובמקומן עסקים זעירים ורוכלות הפכו למקורות פרנסה משמעותיים יותר ויותר. עם זאת, הגישה לכספים נותרת מצומצמת מאוד. בשנת 2011, בשיתוף פעולה עם UNICEF, עמותת BRAC הציגה לראשונה את תוכנית ה-VSLA, שהופנתה לנשים בלבד. המחקר התבצע כניסוי שבו החוקרים, בשיתוף פעולה עם העמותה, הורו באופן אקראי לקבוצות לבחור את מנהיגותיהן באמצעות אחד מתוך שני ההליכים הבאים: "דיון ציבורי" או "הצבעה חשאית". בשני סוגי המקרים, הבחירה התקיימה במהלך פגישה שבה כל החברות נטלו חלק בשיחה בלתי מחייבת עם המועמדות, לפני שהמשיכו לשלב הבחירה.

בעוד שהצבעה חשאית יוצרת מעט יותר מרחב עבור חברי קהילה עניים או פגיעים יותר להשמעת קולם כדי להשפיע על התוצאה (Baland & Robinson, 2008), יש גם טיעונים חזקים לטובת הליכים ציבוריים. באופן ספציפי, הליכים ציבוריים מאפשרים דיון ומשא ומתן שעשויים להפיק החלטות אשר לגביהן יש הסכמה רחבה יותר. לפיכך, מקרטן האמפריס ושותפיו (Humphreys, Masters, & Sandbu, 2006), מוצאים שדיונים פומביים מאפשרים תיאום שעשוי להוביל להחלטות באיכות גבוהה יותר. לאור זאת, ההנחה היא שהצבעה חשאית תוביל דווקא לבחירה בחברות ועדה המייצגות יותר את חברות הקבוצה העניות יותר, ביחס לדיון הציבורי. ייצוג זה עשוי להביא לידי הכללה רבה יותר של חברות עניות. מצד אחר, הליך ציבורי עשוי להוביל לבחירה של חברות ועדה בעלות כישורים טובים יותר.

המחקר תוכנן כניסוי שבו ההנחיות לשימוש בשיטת "הדיון הציבורי" או בשיטת "ההצבעה החשאית" חולקו באופן אקראי בין הקבוצות. האקראיות מבטיחה שכל הבדל שנצפה בין תוצאותיהן של קבוצות אשר נחשפו להליך הדיון הציבורי לבין קבוצות אשר נחשפו להליך ההצבעה החשאית, לא נוצר בשל הבדלים יסודיים בין הקבוצות עצמן שעשויים היו להשפיע מלכתחילה על היבחרותן בשיטת הבחירה הנתונה. השימוש בניסויי שטח אקראיים מסוג זה רווח במדעי החברה יותר ויותר, במיוחד בכלכלה ובמדעי המדינה (Banerjee, Duflo, 2009; 2010; Card, DellaVigna, & Malmendier, 2011). המחקר מקיף 92 קבוצות נשים (46 בהצבעה חשאית ו-46 בדיון ציבורי) ומידע אישי שנאסף ביחס ל-1,500 חברות. הוא בוחן את השפעתה של שיטת הבחירה בשני רבדים: ראשית, לפי כל אחת מהשיטות, עד כמה הוועדות שנבחרו מייצגות את



בחרותיהן?; ושנית, כיצד השפיעה מידת הייצוגיות של הוועדות על הכללתן של חברות קהילה פגיעות בקבוצות?<sup>7</sup> כדי לענות על השאלה הראשונה, המחקר משווה בין מאפיינים של המנהיגות הנבחרות בקבוצות אשר נחשפו לשתי שיטות הבחירה השונות. האינדיקטור המרכזי לאפיון המנהיגה הוא דירוג העושר.<sup>8</sup> יש מתאם (קורלציה) חיובי בין עושר לבין מדדים אחרים במצבה הכלכלי והחברתי של חברה בקבוצה, כולל השכלה, שעשויה להתפרש כמדד של כישורים. הממצאים מראים שקבוצות ההצבעה החשאית בחרו בחברות ועדה שמייצגות יותר את חברת הקבוצה הממוצעת וכן את אלה שבחרו בהן, הן במונחי מעמדן הכלכלי והן במונחי מעמדן החברתי. לעומת זאת, קבוצות הדיון הציבורי בחרו בחברות ועדה שהיו משמעותית עשירות ומשכילות יותר מחברת הקבוצה הממוצעת. לדוגמה, בקבוצות הדיון הציבורי, השלמת השכלה יסודית הכפילה ויותר את הסבירות להיבחרות לתפקיד חברת ועדה, בעוד שבקבוצות ההצבעה החשאית הסבירות של בעלות השכלה יסודית להיבחר לתפקיד עלתה בחמישים אחוזים בלבד לעומת אלה שלא השלימו בית ספר יסודי.

כדי לענות על השאלה השנייה, בחן המחקר את החברות בקבוצה לאחר שנה אחת של פעילות ולאחר שלוש שנים של פעילות, וספציפית את היחס בין ההלוואות שניתנו לחברות עניות מלכתחילה לבין הסבירות שחברה ענייה תישאר בקבוצה. קבוצות הדיון הציבורי נמצאו כמכלילות פחות ביחס לחברות העניות מלכתחילה (אלה שבעת הצטרפותן לקבוצה נכסיהן היו בטווח של 25 האחוזים התחתונים בתפרוסת ההון הראשונית של הקבוצה). התגלה כי חברות אלה, שהיו העניות ביותר, קיבלו 51% ו-29% פחות הלוואות ביחס לחברות קבוצה אחרות לאחר שנה ולאחר שלוש שנים, בהתאמה. לעומת זאת, בקבוצות ההצבעה החשאית, הסבירות שתהיה לחברות העניות מלכתחילה גישה להלוואות הייתה שווה לזו של החברות האחרות. תוצאות דומות מתגלות בבחינה של תבניות נשירה לאורך זמן: קיימת סבירות גבוהה שחברות עניות מלכתחילה המשתייכות לקבוצות הדיון הציבורי יעזבו את קבוצתן. לאורך תקופת המחקר (2011-2015), שיעורן של החברות העניות מלכתחילה ירד מ-25% ל-19% בקבוצות הדיון הציבורי, בעוד שבקבוצות ההצבעה החשאית שיעורן עלה מ-25% ל-32%. נוסף לכך, מידע שנאסף בתום התקופה, בשנת 2015, מראה כי דירוגי העושר של

7 הנחת היסוד שמחקר זה מאשש היא ששיטת הבחירה משפיעה על פעילות הקבוצה רק דרך השפעתה של הבחירה על סוגי המנהיגות שנבחרו. אפשרות אחרת היא ששיטות הבחירה משפיעות על הבנתה של חברת הקבוצה בנוגע לפעולותיה של הקבוצה ועל המידה שבה היא מרגישה שייכת לקבוצה.

8 דירוג העושר הוא למעשה דירוג עוני מהופך, המורכב ממספר שאלות האומדות את היקף עוניו של משק ביתה של חברה בקבוצה. זהו דירוג מתוקנן שנוצר על ידי קרן גראמין ואומץ על ידי מרק שריינר (Schreiner, 2015), כדי לשקף את התנאים באוגנדה. כאן אנו מגדירות "עניות" כנשים המשתייכות לרבעון הנמוך של דירוג הלוואות העושר בקבוצתן, תוך שימוש במידע מסקר הקו הראשוני שבוצע לפני בחירת הוועדה.

העניות מלכתחילה ושל שאר החברות הגיעו לנקודת שוויון בקבוצות ההצבעה החשאית, אך לא כך היה בקבוצות הדיון הציבורי. תוצאות אלה מעידות כי הבחירה במנהיגות המייצגות יותר את בוחרותיהן, באמצעות השימוש בשיטת ההצבעה החשאית, הגדילה באופן משמעותי את מידת הכללה של הקבוצות ביחס לעניות מלכתחילה. חשוב לציין ששני סוגי הקבוצות הציגעו היקפים דומים של הלוואות ושל שיעורי החזרת ההלוואות. במילים אחרות, המנהיגות שנתפסו ככשירות יותר כאשר נבחרו בדיון הציבורי לא מילאו את תפקידן טוב יותר, לא בייצוג חברות קבוצתן ואף לא בהפחתת העוני של החברות הקיימות. המחקר מראה שהשיטה לבחירת המנהיגה ומאפייני המנהיגות הנבחרות עשויים למלא תפקיד חשוב בפעילותן של קבוצות VSLA. בפרט, מתן שירותי הסיוע היוזם השתפר כשהמנהיגות נבחרו בהצבעה חשאית, כי ייתכן ששיטה זו מגבירה את קולן של חברות הקבוצה החלשות יותר מבחינה כלכלית. לגבי יכולתה הכללית של הקבוצה להפחית את העוני של אלה הנותרות בה, לא נמצא הבדל משמעותי בין שיטות הבחירה. לסיכום, ההבדל בין השפעתה של שיטת ההצבעה החשאית לבין זו של שיטת הדיון הציבורי טמון בשאלה למי מוענקת הגישה לשירותי הקבוצה.

## דיון וסיכום

פרק זה פתח במבוא לנושא המיקרו-מימון והמיקרו-אשראי. הוסבר כי המיקרו-מימון שואף לשפר את הנגשת המימון לאלה שאינם מקבלים שירותים ממוסדות פיננסיים פורמליים, וזאת לרוב בשל עוניים. אולם, המשך הפרק הראה כי אף יוזמות של מיקרו-אשראי עומדות בפני אתגרים כשהן מנסות להגיע אל האוכלוסיות העניות ביותר. קבוצות VSLA, המודרכות ברוב המקרים על ידי עמותות, נוצרו כדי להגיע לאוכלוסיות מרוחקות ועניות ולשפר את גישתן למימון. הפרק דן בהשפעותיהן החברתיות והכלכליות, ומראה כי למרות שקבוצות VSLA מתקשות להגיע לאוכלוסייה הענייה ביותר ואף עשויות להביא לידי תוצאות חברתיות שליליות עבור אלה המודרים מהן, מנגנוני הנהגה מסוימים של קבוצות אלה עשויים לקדם שיפור במידת הכללה שלהן. באמצעות שני מקרי בוחן, מראה הפרק שתפקודן של קבוצות VSLA תלוי במבנים חברתיים ופוליטיים מקומיים ונמצא עימם יחסי גומלין. מבנים אלה הם חלק מהסיבה לכך שהקבוצות אינן מגיעות לעיתים לחלקים העניים ביותר באוכלוסייה. אם לא יבינו זאת, הן ימשיכו להיכשל בנסיונותיהן להגיע אל העניים שבעניים.

במקרה הבוחן הראשון, ברק וויקס מוצאת קשרים הדוקים בין מאפייניהן החברתיים של קבוצות VSLA לבין מאפייניהן הכלכליים. בפרט מראה מקרה

הבוחן שבחברה נתונה, האי־חברות בקבוצה נתפסת באופן גורף כמצב שלילי, הנובע מעוני או מהתנהגות בלתי רצויה. יתרה מזו, האי־חברות בקבוצות VSLA עלולה להוביל להדרה חברתית ולאובדן של רשתות הגנה חברתיות. מצבם החברתי והכלכלי של הלא־חברים עלול להחמיר בהשוואה לזמן שקדם להצגת מודל ה־VSLA בפני הקהילה. במובן זה, קבוצות ה־VSLA משפיעות על ההון החברתי של האנשים ולא רק על גישתם לשירותים פיננסיים.

שימוש בגישה רב־ממדית אל העוני מאפשרת לנו להבין כיצד התערבויות כגון אלה משפיעות על רווחתם של בני אדם לא רק דרך יציבותם ומיצובם הכלכליים, אלא גם דרך מסוגלותם לממש את יכולותיהם ולבנות קשרים עם האנשים סביבם. הון חברתי ידוע זה מכבר כרכיב משמעותי המסייע בהתפתחות האישית או המעכב אותה (Burt, 1992).<sup>9</sup> בעוד שקבוצות VSLA — ובאופן רחב יותר, יוזמות המיקרו־מימון — מסוגלות לבנות רשתות חברתיות ולחזק את מעמדו של האדם בקהילתו, בעבור אנשים מסוימים הן גם עלולות ליצור השלכות שליליות רבות עוצמה, כגון הדרה מוחרפת ומזעור של רשתות הגנה חברתיות. לפיכך, ראוי שבייזום ובהטמעה של התערבויות כאלה, שהן לכאורה כלכליות בלבד, בעלי העניין הרלוונטיים (עמותות או אחרים) יביאו בחשבון את ההשלכות החברתיות הפוטנציאליות על תת־קבוצות שונות בקרב הקהילות המקבלות את השירות.

מקרה הבוחן השני, המבוסס על מחקרם של מירי סטריאן ושותפיה אריקה דסראנו ומונשי סולאימן (Deserranno, Stryjan, & Sulaiman, 2017), מציע דרך שבה עמותות המכירות בעובדה זו עשויות ליצור הנחיות שיגרמו לקבוצות להיות מכלילות יותר. המחקר מראה שכאשר קבוצות VSLA בוחרות בהנהגת בדין ציבורי, המנהיגות הנבחרות אינן מייצגות היטב את האוכלוסייה הכללית של הקבוצה. כמו כן מראה המחקר, כי במקרים אלה, לאורך זמן משתנה הרכב הקבוצה וכולל פחות נשים עניות. לעומת זאת, בהקשר שנחקר נקיטת שיטת ההצבעה החשאית לבחירת ההנהגה מובילה לבחירה במנהיגות המייצגות יותר את בוחרותיהן ויוצרת קבוצות מכלילות יותר.

מחקרים נוספים דרושים כדי להבין אם אפשר להקיש מהמצאים שנידונו לעיל על הקשרים גיאוגרפיים אחרים. על מחקרים כאלה לבחון לעומק את רוחב ההשפעה החברתית של קבוצות VSLA בפרט ושל התערבויות מיקרו־מימון בכלל. מחקרים עתידיים שכאלה יידרשו לבחון כיצד חידושים במבנהן של קבוצות VSLA, כולל במבני ההנהגה שלהן, עשויים ליצור השתתפות הוגנת יותר של תת־קבוצות חברתיות שונות בתוכן, ובכך לפתוח את הדלת בפני חלקים רחבים יותר באוכלוסייה.

9 אפשר להגדיר הון חברתי כתועלת שיחידים וקבוצות עשויים להפיק מתוך רשתותיהם החברתיות, מיחסו גומלין, מאמון שיוכי ומפעולה קולקטיבית (Putnam, 2000).

## מקורות

- Allen, H. & Panetta, D. (2010). *Savings groups: What are they?* Washington, DC: The SEEP Network.
- Anderson, S. & Baland, J. M. (2002). The economics of roscas and intrahousehold resource allocation. *The Quarterly Journal of Economics*, 117(3), 963-995.
- Arku, C. & Arku, F. S. (2009). More money, new household cultural dynamics: Women in micro-finance in Ghana. *Development in Practice*, 19(2), 200-213.
- Armendáriz, B. & Morduch, J. (2010). *The economics of microfinance* (2nd edition). Cambridge, MA: MIT press.
- Augsburg, B., de Haas, R., Harmgart, H., & Meghir, C. (2012). *Microfinance at the margin: Experimental evidence from Bosnia and Herzegovina*. London, UK: European Bank.
- Baland, J. M. & Robinson, J. A. (2008). Land and power: Theory and evidence from Chile. *The American Economic Review*, 98(5), 1737-1765.
- Banerjee, A. & Duflo, E. (2009). The experimental approach to development economics. *Annual Review of Economics*, 1(1), 151-178.
- Banerjee, A. & Duflo, E. (2010). Giving credit where it is due. *The Journal of Economic Perspectives*, 24(3), 61-79.
- Banerjee, A., Duflo, E., Glennerster, R., & Kinnan, C. (2015). The miracle of microfinance? Evidence from a randomized evaluation. *American Economic Journal: Applied Economics*, 7(1), 22-53.
- BARA (2013). *Final impact evaluation of the Savings for Change Program in Mali 2009-2012*. Bureau of Applied Research in Anthropology, University of Arizona, Innovations for Poverty Action. Commissioned by Oxfam America & Freedom from Hunger. Tucson, AZ: University of Arizona.
- Bateman, M. & Chang, H. J. (2009). *The microfinance illusion*. Retrieved from SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2385174>
- Burlando, A. & Canidio, A. (2017). Does group inclusion hurt financial inclusion? Evidence from ultra-poor members of Ugandan savings groups. *Journal of Development Economics*, 128, 24-48.
- Burt, R. S. (1992). *Structural holes: The social structure of competition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Card, D., DellaVigna, S., & Malmendier, U. (2011). The role of theory in field experiments. *The Journal of Economic Perspectives*, 25(3), 39-62.
- Chakma, N. (2013). *The savings and investment behaviour of extreme poor Marma community households in resilience building: A case study on Green Hill village savings and loan association intervention in the Chittagong Hill Tracts*. Shiree Working Paper No. 19. Dhaka, Bangladesh: Shiree.
- Demirgüç-Kunt, A. & Klapper, L. F. (2012). *Measuring financial inclusion: The global findex database*. Policy Research Working Paper No. 6025. Washington, DC: World Bank.
- de Quidt, J., Fetzer, T., & Ghatak, M. (2016). Group lending without joint liability. *Journal of Development Economics*, 121, 217-236.
- Deserranno, E., Stryjan, M., & Sulaiman, M. (2017). *Leader selection and service delivery in community groups: Experimental evidence from Uganda*. Buffett Institute Global Poverty Research Lab Working Paper No. 17-106. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3126462>
- Ghatak, M. (2000). Screening by the company you keep: Joint liability lending and the peer selection effect. *The Economic Journal*, 110(465), 601-631.
- Grameen Bank (2013). Designed to open new possibilities. Retrieved from: <https://www.grameen-info.org/designed-to-open-new-possibilities/>
- Hirschland, M., Chao-Béroff, R., Harper, M., & Lee, N. (2008). *Financial services in remote rural areas: Findings from seven member-owned institutions*. Antigonish, Nova Scotia, Canada: COADY International Institute.
- Holvoet, N. (2004). Impact of microfinance programs on children's education: Do the gender of the borrower and the delivery model matter? *Journal of Microfinance / ESR Review*, 6(2), 27-49.
- Hossain, M. (1988). *Credit for alleviation of rural poverty: The Grameen Bank in Bangladesh*. Research report 65. International Food Policy Research Institute (IFPRI).
- Humphreys, M., Masters, W. A., & Sandbu, M. E. (2006). The role of leaders in democratic deliberations: Results from a field experiment in São Tomé and Príncipe. *World Politics*, 58(4), 583-622.
- Karlan, D., Thuysbaert, B., Udry, C., Cupito, E., Naimpally, R., Salgado, E. & Savonitto, B. (2012). *Impact assessment of saving groups: Findings from three randomized evaluations of CARE VSLA programs in Ghana, Malawi and Uganda*. Final Report, Innovation Poverty Action. New Haven, CT: Innovation Poverty Action.

- Ksoll, C., Lilleør, H. B., Lønborg, J. H., & Rasmussen, O. D. (2016). Impact of Village Savings and Loan Associations: Evidence from a cluster randomized trial. *Journal of Development Economics*, 120, 70-85
- Lønborg, J. H. & Rasmussen, O. D. (2014). Can microfinance reach the poorest: Evidence from a community-managed microfinance intervention. *World Development*, 64, 460-472.
- Maldonado, J. H. & González-Vega, C. (2008). Impact of microfinance on schooling: Evidence from poor rural households in Bolivia. *World Development*, 36(11), 2440-2455.
- McNelly, B. & Dunford, C. (1998). *Impact of credit with education on mothers and their young children's nutrition: Lower pra rural bank credit with education program in Ghana*. Freedom from Hunger Research paper No. 4. Davis, CA: Freedom from Hunger.
- Montgomery, H. & Weiss, J. (2011). Can commercially-oriented microfinance help meet the millennium development goals? Evidence from Pakistan. *World Development*, 39(1), 87-109.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York, London, Toronto & Sydney: Simon & Schuster.
- Rankin, K. N. (2002). Social capital, microfinance and the politics of development. *Feminist Economics*, 8(1), 1-24.
- Schreiner, M. (2015). *A simple poverty scorecard for Uganda*. BRAC Report. [http://www.simplepovertyscorecard.com/UGA\\_2012\\_ENG.pdf](http://www.simplepovertyscorecard.com/UGA_2012_ENG.pdf)
- SEEP (2016) *Delivering Formal Financial Services to Saving Groups: A Handbook for Financial Service Providers*. The SEEP Network Report.
- Steinert, J. I., Zenker, J., Filipiak, U., Movsisyan, A., Cluver, L. D., & Shenderovich, Y. (2017). *Do saving promotion interventions help alleviate poverty in Sub-Saharan Africa? A systematic review and meta-analysis*. Discussion Paper No. 226. Courant Research Centre: Poverty, Equity and Growth-Discussion Papers.
- Taylor, M. (2012). The antinomies of 'financial inclusion': Debt, distress and the workings of Indian microfinance. *Journal of Agrarian Change*, 12(4), 601-610.
- Yunus, M. (1999). *Banker to the poor: Micro-lending and the battle against world poverty*. New York, NY: PublicAffairs.